

TIJORAT BANKLARNING MOLIYAVIY FAOLIYATIDA YUZAGA KELADIGAN XAVF-XATAR VA UNING MOHIYATI

Safarova Marjona Asomiddin qizi

O'zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada tijorat banklari faoliyatida yuzaga keladigan moliyaviy xavf-xatarlar va ularning iqtisodiy mohiyati tahlil qilinadi. Bank tizimining barqaror ishlashi moliyaviy xavflarni aniqlash, baholash va boshqarish mexanizmlarining samaradorligiga bevosita bog'liqdir. Maqolada kredit, likvidlik, foiz, valyuta va operatsion xavflarning sabablari, ularning bank faoliyatiga ta'siri, shuningdek, xavflarni kamaytirish strategiyalari yoritilgan. Xalqaro tajriba asosida tavsiyalar ishlab chiqilgan hamda O'zbekiston bank tizimida xavf-xatarlarni boshqarish amaliyoti tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: tijorat banklari, moliyaviy xavf, xavf-xatarlar, bank risklari, kredit xavfi, likvidlik, foiz stavkalari, valyuta xavfi, operatsion xavf, risklarni boshqarish, bank barqarorligi

Zamonaviy bank faoliyati turli xavf-xatarlar (risklar) bilan bevosita bog'liq bo'lib, ularni samarali bo'lishi banklarning eng muhim funksiyalaridan biri hisoblanadi. Risk har qanday bank operatsiyalarida turli ko'lamda bo'ladi va turli yo'llar bilan qoplanadi. Oldindan ma'lum moliyaviy natijaga erishishni kafolatlovchi riskdan xoli bo'lgan operatsiyalarni bozor iqtisodiyotida uchratish juda qiyin. Tijorat banklari uchun risklardan qochish emas balki, ularni bartaraf etish, minimallashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bank risklari tadqiqot ob'ekti sifatida muhim ahamiyat kasb etganligi sababli XVIII va XIX asrlardayoq iqtisodchilar tomonidan o'rganila boshlangan. Biroq, ularning mohiyati xususida yagona yondashuv mavjud emas. Ko'pchilik olimlar riskni yuzaga kelish sabablarini zarar ko'rishga olib keluvchi holatlar, omillarga bog'lashadi. I.V.Bernar va J.K.Kolli "Kredit riski bank riskining bir turi sifatida kredit qaytarilgunga qadar yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ko'zda tutilmagan holatlar" deb talqin qilishgan⁹⁵. Xalqaro Bazel qo'mitasi kapital yetarililigini baholashdakredit riskini ta'riflab, "kontragent tomonidan majburiyatlarni bajarmaslikriski" sifatida qarashadi⁹⁶.

"Risk" atamasining kelib chiqishi italyancha "risico" ya'ni tajovuz;tom ma'noda

⁹⁵ Бернар И.В., Колли Ж.В. Толковый экономический и финансовый словарь. – М., 1997. – С.502.

⁹⁶ International Convergence of Capital Measurement and Capital Standards Basle Committee on Banking Supervision. Basel: Guli, 2004. R 4.10.

qoyani, jarlikni aylanib o'tish ma'nosini anglatuvchi so'zga taqaladi. Moliya-kredit lug'atida bank riski "kredit muassasalari tomonidan amalga oshiriluvchi bank operatsiyalari xarakteridan kelib chiquvchi zarar ko'rish xavfi"⁹⁷ deb qaraladi. Rus iqtisodchisi V.Kuznesova fikricha risk kelajakdagi moliyaviy natijalarning noaniqliligini (mavhumligi) tavsiflaydi⁹⁸. Yu.V.Mishalchenko va I.O.Krolli riskni bank tomonidan moliyaviy operatsiyalarni amalga oshirish natijasida o'z mablag'larining bir qismini yo'qotish, rejalashtirilgan daromadlarni olmaslik yoki qo'shimcha xarajatlarni qilish ehtimoli sifatida ta'riflaydi⁹⁹. Yana bir rus iqtisodchisi V.T.Sevruk bank riskini bank faoliyati natijasining mavhumligi va omadsizlik natijasida zararga uchrash deb ataydi¹⁰⁰.

Mahalliy olimlardan Sh.Abdullaeva esa "Risk xato, ikkilanish, noaniqlik, mavhumlik va hokazolar deb ta'rif berish xalqaro amaliyotgamos kelmasligi va shu holatga yaqinlashgan holda "risk", "bank riski", "kredit riski" deb yuritilsa maqsadga muvofiq" degan xulosaga keladi¹⁰¹. Har bir faoliyatni amalga oshirishda ikkilanish yoki xavf-xatar bo'lishi mumkin.

Yuqoridagi ta'riflardan ko'rinib turibdiki, bank risklari mohiyatini mualliflar qandaydir mavhumlik, noaniqlik, ko'zda tutilmagan holatlardagi xatar, daromad olmaslik yoki ko'zlangan natijaga erishmasdan zarar ko'rish ehtimoli deb ta'riflangan. Mazkur ta'riflar qaysidir darajada bank risklari bilan bog'liq lekin uning xususiyatini tavsiflamaydi.

Bizning fikrimizcha, bank riski – bu avvalam bor alohida faoliyat turi. Risk-bu mavhumlik emas, balki iqtisodiy sub'ektlarning noaniq sharoitda harakat qilishlaridir. Bank mijozlarga xizmat ko'rsatishda tovar ishlab chiqaruvchilar riski bilan bog'lanadi. Bank kapitali o'z tabiatiga ko'ra sanoat va savdo kapitalining bir qismi hisoblanadi, vaqtinchalik jalb etilgan qarz kapitalini o'zida ifoda etadi. Bank kapitalining qaytarilishi masalan, kreditlashda qarz oluvchi oborotiga mablag'larning o'tishi, keyinchalik undan bo'shab orqaga qaytishi jarayonida bank qarz oluvchi bilan birga risk qiladi. Ikkinchidan, o'ziga tegishli bo'lmagan mablag'ni vaqtinchalik boshqa sub'ektga beradi.

Ta'kidlash lozimki, bank riski uning faoliyatidagi ma'lum vaziyatni tavsiflovchi, kutilayotgan natijani salbiy tomonga chetlashishini va faoliyat natijasining

⁹⁷ Финансово-кредитный словарь: В 3 т. 2-е изд., стереотип / гл. ред. Н.В. Гаретовский. М.: Финансы и статистика, 1994. Т. С. 69.

⁹⁸ Кузнецов В. Измерение финансовых рисков // Банковские технологии. – Москва, 1997. – № 7. – С. 76.

⁹⁹ Мишальченко Ю.В., Кролли И.О. Риски в международной банковской деятельности // Бухгалтерия и банки. – Москва, 1996. – № 3. – С. 17.

¹⁰⁰ Севрук В.Т. Банковские риски. – М.: Дело Лтд, 1994. – С. 43.

¹⁰¹ Abdullaeva Sh.Z. Bank risklari va kreditlash. – Toshkent, Moliya, 2002. – B. 91.

mavhumligini ko'rsatuvchi kategoriyadir. Bank riskining ikki muhim jihatini e'tiborga olish lozim: birinchidan, qaror qabul qilinuvchi vaziyatning mavhumligi; ikkinchidan, rejalashtirilgan natijaning salbiy tomondan o'zgarishi hisoblanadi. Shu bilan bog'liq holdaquyidagi uch kategoriyaga e'tibor berish maqsadga muvofiq:

1. Xarajat: bankning jalb qilingan mablag'lar uchun omonatchilarga va kreditorlarga to'lagan foizlari, xodimlarga ish haqi xarajatlari va boshqa operatsion xarajatlar. Bank xarajatlarini amalga oshirishda risk quyidagi shakllarda namoyon bo'lishi mumkin: bozor sharoiti o'zgarishi natijasida omonatlar bo'yicha foiz xarajatlarning oshishi, kredit resurslari tanqisligi oqibatida ularning xarid narxi oshishi, boshqa banklarda narxlarning oshishi tufayli bank xodimlari ish haqi xarajatlari oshishi va boshqalar.

2. Zarar: kutilmagan vaziyatlar tufayli, joriy operatsiyalarda vaziyatning yaxshi o'rganilmaganligi hisobiga daromadlarning olinmasligi va rejalashtirilgandan yuqori xarajatlar qilinishi. Zarar ko'rish riski, avvalo mablag'larning noratsional joylashtirilishi, bozor imkoniyatlarini va xatarini to'g'ri baholamaslik natijasida yuzaga keladi.

3. Yo'qotishlar: tijorat banklarida riskni umumiy holda ko'rsatuvchi ko'rsatkich - sof foydaning kutilmaganda kamayib ketishi. Bu ko'rsatkichyuqoridagi kategoriyalarni qamrab oladi. Bundan kelib chiqadiki, bank strategiyasi va operatsiyalarining risklilik darajasini bankni yo'qotishga uchrash xavfi ko'rsatib beradi. Risk va yo'qotishlar o'zaro bog'liq sanaladi va riskni yo'qotishlar orqali miqdoriy jihatdan baholash mumkin. Risk odatda absolyut va nisbiy ko'rsatkichlarda baholanadi. Miqdoriy jihatdan risk ma'lum operatsiya natijasida bankning ko'rilishi mumkin bo'lgan yo'qotishlar summasini aks ettiradi. Biroq bu yo'qotishlarni har doim ham baholash imkoni bo'lmaydi. Agar yo'qotish ehtimolini bank faoliyatini tavsiflovchi biror ko'rsatkichga masalan, kredit portfeli, daromadlar yoki xarajatlar summasiga nisbati olinsa, riskning nisbiy ko'rsatkichi kelib chiqadi.

Tadqiqotlarimiz ko'rsatishicha, bank faoliyatida risklar yuzaga kelishining asosiy sabablari quyidagilardir:

- bozorni yaxshi o'rganmaslik;
- resurslarni jalb qilish va ularni joylashtirish sohasida ma'lumotlarning noto'g'riligi yoki etarli emasligi;
- kreditlanadigan loyiha, ob'ekt va mijozlar to'g'risida, ularning moliyaviy holati to'g'risidagi ma'lumotlarning noto'g'riligi yoki to'liq emasligi;
- tarmoqlar yoki sohalar faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarining inobatga olinmaganligi;

- sub'ektlar yoki mijozlarning malakasi va saviyasi, mablag'lardan foydalanish bo'yicha bilim va maqsadlarining turli xilligi va boshqalar.

Tijorat banklarida risk darajasining oshib ketish hollarini quyidagi omillar bilan izohlash mumkin:

- muammolarni tasodifan, kutilmaganda yuzaga kelganda;
- oldingi tajribalarga mos kelmaydigan yangi vazifalar belgilanganda;
- bank rahbariyati moliyaviy zarar ko'rishni oldini oluvchi qaror qabul qilish imkoniyatiga ega bo'lmaganda;
- muayyan sharoitda qonunchilik bazasi yoki bank faoliyati maqbul qarorlarni qabul qilishga to'sqinlik qilishi va boshqalar.

Amaliyotda bank risklarini baholashda mijozlarning to'lovga layoqatsiz bo'lib qolish ehtimoli, ularning moliyaviy holatining keskin pasayishi, valyuta va qimmatli qog'ozlar kursining o'zgarishi, shuningdek, mablag'larning ma'lum qismini qaytarib olish ehtimoli va boshqalar inobatga olinadi.

Ayni paytda, bank risklarini nazorat qilish strategiyasini ishlab chiqish quyidagi bosqichlarni qamrab oladi:

- ma'lum bank operatsiyalarini amalga oshirishda konkret risklarni kamaytiruvchi yoki oshiruvchi omillarni aniqlash;
- aniqlangan omillarni riskka ta'sir etish kuchini tahlil etish;
- riskning aniq shaklini baholash;
- riskning optimal darajasini belgilash;
- riskning maqbul darajasiga mosligi jihatdan alohida operatsiyalarni tahlil etish;
- riskni pasaytirish chora-tadbirlarini ishlab chiqish.

Shuni aytish joizki, tijorat banklari faoliyati davomida turli joyda va o'zaro turli vaqtda yuzaga keluvchi ichki va tashqi risklar guruhiga duch keladi. Barcha risk shakllari o'zaro bog'liq holda bank faoliyatiga ta'sir o'tkazadi va bir risk shaklining o'zgarishi boshqalarining ham o'zgarishiga olib keladi. Bu muayyan bank riskini tahlil etish usulini tanlash va uni optimallashtirishda ko'pgina omillarni tahlil etish jarayonini qiyinlashtiradi. Bank risklari yuzaga kelish omillariga ko'ra asosan iqtisodiy va siyosiy turlarga bo'linadi. Siyosiy risklar siyosiy vaziyatning o'zgarishi bilan bog'liq bo'lib, bank faoliyatiga salbiy ta'sir etadi. Iqtisodiy risklar mamlakat iqtisodiyotida yoki bankning o'z faoliyatidanoxush o'zgarishlar bilan bog'liq risklar sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Soliyev, S. (2021). *Bank faoliyatida moliyaviy xavf-xatarlar va ularni boshqarish*. Toshkent: "Iqtisodiy bilimlar" nashriyoti.
2. Tadjibayeva, D. (2020). *Tijorat banklarida kredit xavfi va uni boshqarish mexanizmlari*. Toshkent: "Bank islohoti" nashriyoti.
3. Karimov, B. (2019). *Bank tizimida likvidlik va risklarni boshqarish*. Toshkent: "Bank va moliya" nashriyoti.
4. Moliya vazirligi. (2020). *Tijorat banklarida risklarni boshqarish siyosati*. Toshkent: Moliya vazirligi nashri.
5. Brealey, R. A., & Myers, S. C. (2017). *Principles of Corporate Finance* (Korporativ moliyaviy boshqaruv prinsiplari). (Tarjimasi: O'zbekiston iqtisodiyot universiteti).
6. Banklar va moliya tizimi bo'yicha xalqaro qo'llanma. (2019). *Risklarni boshqarish va barqarorlikni ta'minlash*. Londra: International Bank for Reconstruction and Development.